

การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม “ปราสาทหมื่นชัย” Cultural Tourism Promotion of “Muanchai Castle”

สุริยา คลังฤทธิ์^{1*}, ยโสธรา ศรีภาประภากร², พระมหาเฉลิมเกียรติ แก้วหอม³ และ พระนัต จารุณโณ⁴
Suriya Klangrit^{1*}, Yasothara Siriphapraphagon², Phramahachaloemkiat Kaewhom³ and
Phranut Jarwanno⁴

*Corresponding author, e-mail: missuniverse5000@yahoo.com

Received: May 28th, 2021; Revised: July 10th, 2021; Accepted: July 11th, 2021

บทคัดย่อ

จุดประสงค์ของบทความนี้เพื่อนำเสนอเกี่ยวกับการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม “ปราสาทหมื่นชัย” ซึ่งปราสาทหมื่นชัยเป็นศาสนสถานในศาสนาพราหมณ์ ฮินดู ชุมชนมีความเชื่อที่มีต่อเทพเจ้าและอำนาจเหนือธรรมชาติ ดังนั้น ชุมชนแถบนี้จึงมีกิจกรรมพิธีบูชาประจำปีจะจัดขึ้นในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี ได้มีรูปแบบกิจกรรมที่สำคัญ ดังนี้ 1) กำหนดพื้นที่จัดกิจกรรม และวัน เวลา 2) ผู้เข้าร่วมในพิธีกรรม 3) เครื่องบูชาและดนตรี เป็นต้น แต่เนื่องจากสถานการณ์การระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 ส่งผลให้แนวทางการส่งเสริมเพื่อพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น มีดังนี้ 1) เส้นทางในการเข้าถึงปราสาทหมื่นชัยที่เข้าออกสะดวก 2) เอกสารมีส่วนสำคัญต่อการศึกษาและการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวให้อยู่ในรูปแบบสื่อออนไลน์ บอกถึงความสำคัญของปราสาท 3) ศิลปะการแสดงพื้นบ้านเพื่อส่งเสริมศิลปะการแสดงที่มีฐานคติมาจากความเชื่อ ศาสนาพราหมณ์ ฮินดู และ ประวัติศาสตร์และฐานคติของชุมชน 4) โรงเรียนในพื้นที่มีส่วนร่วมในการแสดงและนำศิลปะการรำรำไปพัฒนาต่อยอด กระตุ้นให้โรงเรียนตามชุมชนได้ช่วยกันส่งเสริมและการคิดสร้างสรรค์ของนักเรียน จัดให้พื้นที่เป็นที่ยืนเรียนรู้มากขึ้นเรียน 5) มีการเล่าถึงประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ความเชื่อชุมชนที่มีพื้นที่ช่วงที่มีกิจกรรมการแสดง และงานประเพณีประจำปี เพื่อสร้างจุดน่าสนใจและเป็นความสำคัญต่อการส่งเสริมและสร้างความสำคัญเพื่อให้รับรู้และเห็นความสำคัญร่วมกัน 6) ควรเพิ่มช่องทางการสื่อสารเพื่อองค์กรโดยใช้สื่อสังคมให้ประสิทธิภาพ

คำสำคัญ: การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ปราสาทหมื่นชัย จังหวัดสุรินทร์

¹ นักวิจัยอิสระ ณ บ้านศาลาสามัคคี ตำบลบ้านชบ อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์

Independent Researcher at Bansalasamukkee, Ban Chop Sub-District, Sangkha District, Surin

² อาจารย์พิเศษสาขาวิชาสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ วิทยาเขตสุรินทร์

Lecturer in Major of Social Sciences, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus

³ นักวิชาการอิสระ ณ วัดเขาสาลา ตำบลจรัส อำเภอบัวเขต จังหวัดสุรินทร์

Independent Researcher at Wat Khao Sala, Charas Sub-District, Buachet District, Surin Province

⁴ นักวิชาการอิสระ ณ ตำบลนาโส อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร

Independent Researcher at Na So Sub-District, Kut Chum District, Yasothon Province

Abstract

The article aims to present the cultural tourism promotion of Muanchai castle, a place for worshipping Brahmanism and Hinduism. The community believed in God and supernatural power. Therefore, the community has an annual worship ceremony held on in February every year. The main activities are as follows: 1) Determining an event (date and time) and place, 2) participants in the ceremony, and 3) offering things and music. However, due to the epidemic situation of coronavirus disease 2019, the cultural tourism promotion guidelines for the development are as follows: 1) routes to Muanchai castle are easily accessible, 2) online documents are essential for education and access to tourist attractions and how is the castle important, 3) promote the performing arts based on belief, Brahmanism, Hinduism, the history and belief in the community, 4) school in the area participated in the performance and bring the art of dancing for development in the further, encourage community schools to promote the students in the area to learn outside of the classroom, 5) telling the history, background, and belief in the community during the year's performance and tradition. Create a point of interest, promote, and recognise together 6) increase effective communication channels for social media.

Keywords: Cultural Tourism Promotion, Muanchai Castle, Surin Province

บทนำ

หากกล่าวถึงลักษณะการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น สามารถอธิบายหรือให้ความหมายที่สำคัญเกี่ยวกับสิ่งที่ปรากฏตามท้องถิ่น รวมไปถึงการให้ความหมายในการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาผ่านประสบการณ์ตามท้องถิ่นอันมีคุณลักษณะที่สำคัญทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ทั้งยังสามารถเป็นการบอกเล่าเรื่องราวในการพัฒนาทางสังคมและมนุษย์ผ่านสถานที่ทางด้านประวัติศาสตร์อันเป็นผลเกี่ยวเนื่องกับวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม เป็นต้น ผลผลิตที่เกิดจากปรากฏการณ์ คือ องค์ความรู้และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่สามารถพัฒนาคุณค่าของสังคมและชุมชนในท้องถิ่น เช่น โบราณสถาน โบราณวัตถุ ด้านสถาปัตยกรรม หัตถกรรม นวัตกรรมด้านภูมิปัญญาท้องถิ่น และสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นต้น นอกจากนี้ การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมชุมชน หมายถึง การท่องเที่ยวไปยังแหล่งท่องเที่ยวที่มีคุณค่าทางศิลปะและขนบธรรมเนียมประเพณีที่บรรพบุรุษได้สร้างเอาไว้และถ่ายทอดมาเป็นมรดกที่สืบทอดกันมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน (พระปลัดสุดฤทธิ์ ธนสารโร และยโสธรา ศิริภาพระการ, 2563 : 82) ดังนั้น การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่นจึงเป็นการเดินทางเพื่อค้นพบองค์ความรู้และหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่นักท่องเที่ยวสามารถรับรู้ถึงความสวยงาม ประโยชน์ที่ได้ มูลค่าจากสิ่งที่มีอยู่ รวมไปถึงการสะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต การอิงอาศัย ระบบพึ่งพา และความเป็นอยู่ของมนุษย์แต่ละยุคสมัยได้จากท้องถิ่น เป็นต้น โดยบริบททั่วไปในพื้นที่แถบอีสานตอนใต้ถือเป็นสภาพทางที่สามารถพัฒนาฟื้นฟูในด้านทางเศรษฐกิจ และสังคม และด้านขนบธรรมเนียมประเพณีท้องถิ่นเป็นอย่างดี โดยเฉพาะพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ ถือเป็นพื้นที่ที่มีประวัติศาสตร์อันยาวนาน และมีวัฒนธรรมและประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่น กลุ่มที่อาศัยในพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ มีกลุ่มชาวไทยเชื้อสายเขมร กลุ่มชาวไทยลาว กลุ่ม

ชาวไทยภูเขา (โยธธารา ศิริภาพระภากร และสำเร็จ อินทยุ, 2561 : 453) ที่ได้เข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่มายาวนานและอาศัยร่วมกันด้วยดีเสมอมา ทั้งยังมีฐานคติความเชื่อที่คล้ายคลึงกันอยู่มาก

ในพื้นที่โบราณสถานของปราสาทหมื่นชัย ตั้งอยู่ ณ ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เป็นพื้นที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจ และกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของชุมชนที่เป็นที่รู้จักในจังหวัดสุรินทร์ โดย ณ ปราสาทหมื่นชัยจะมีประเพณีแซนปราสาทหมื่นชัยมรดกภูมิปัญญาบรรพชน ซึ่งการจัดพิธีบวงสรวงสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อปกป้องคุ้มครองชาวตำบลกระเทียมและชาวไทยให้อยู่ร่มเย็นเป็นสุข ตลอดจนเพื่อสืบสานวัฒนธรรมประเพณีอันดีงาม รวมทั้งส่งเสริมการท่องเที่ยวโบราณสถานจังหวัดสุรินทร์ โดยกิจกรรมจะมีการแสดงศิลปะกันตริมโบราณเมืองสุรินทร์ การขับร้องเจริญภาษาเขมรพื้นเมืองสุรินทร์ การแสดงผ้าไหมหมัดหมี่ท้องถิ่นที่มีความเฉพาะด้านด้วยเทคนิคการย้อมและการสร้างสรรค์ลวดลายที่สวยงามกับหัตถกรรมท้องถิ่น และผลิตผลทางการเกษตร ปราสาทหมื่นชัยเป็นโบราณสถานตามคติฮินดู สร้างถวายพระศิวะ ลัทธิไศวนิกาย (ไกรฤกษ์ ปิ่นแก้ว, 2556) อย่างไรก็ตามแม้ว่าปราสาทหมื่นชัยจะเหลือปราสาทเพียงองค์เดียวที่มีความชำรุดมาก แต่ชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องยังคงมีการรักษา และมีส่วนร่วมในการพัฒนาจนทำให้เกิดงานประเพณีประจำปีขึ้น จนกลายเป็นสิ่งดึงดูดให้ผู้คนต่างพื้นที่ ทั้งในและต่างประเทศเดินทางเข้ามาท่องเที่ยวอย่างต่อเนื่อง และส่งผลให้เกิดการสร้างรายได้ให้กับชุมชนอีกด้วย

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้นบทความนี้จึงได้ศึกษาพื้นที่ของปราสาทหมื่นชัย อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ซึ่งถือเป็นพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ด้านโบราณสถานทางศาสนาพราหมณ์ ฮินดู ในลัทธิไศวนิกาย เป็นโบราณสถานที่สำคัญของชุมชน และเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่มีประเพณีประจำปี โดยมุ่งหวังเพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยววัฒนธรรมท้องถิ่นในพื้นที่ปราสาทหมื่นชัย เพื่อพัฒนาศิลปะพื้นถิ่นของชุมชนให้เกิดผลผลิตต่อยอดอย่างสร้างสรรค์ทางศิลปะการแสดงที่เอื้อประโยชน์ให้กับชุมชน เพื่อหาแนวทางช่วยส่งเสริมและพัฒนากการท่องเที่ยวผสมผสานกับแนวคิด ภูมิปัญญา อัตลักษณ์ ฐานคติ และความศักดิ์สิทธิ์ของปราสาทหมื่นชัย และอาจจะเป็นที่มาของการสร้างรายได้และมูลค่าให้กับชุมชนอย่างต่อเนื่องได้

ความสำคัญของบริบทพื้นที่จังหวัดสุรินทร์กับการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมท้องถิ่น

ในพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์มีกลุ่มชาติพันธุ์ได้อาศัยอยู่ เช่น กลุ่มชาวไทยภูเขา กลุ่มชาวไทยลาว กลุ่มชาวไทยเชื้อสายเขมร ทั้งนี้ยังมีการผสมผสานด้านวัฒนธรรมและประเพณี ที่เกิดจากฐานคติที่มีความเชื่อและมีการจัดพิธีกรรมขึ้นต่อสิ่งที่ตนนับถือ เช่นความเชื่อที่มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ และดวงวิญญาณของบรรพบุรุษ ทั้งนี้เพราะระบบโครงสร้างที่สำคัญของชุมชนในแถบอีสานตอนใต้ เป็นชาวเกษตรกรรมส่วนใหญ่ และความเชื่อนี้เป็นส่วนสำคัญที่มีต่อการทำเกษตรและมีบทบาทต่อวิถีชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย ดังนั้นพื้นฐานสำคัญจะเห็นได้ในเรื่องของวิถีชีวิตของชุมชนที่อาศัยในพื้นที่แถบนี้ที่ประกอบด้วย อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่นแต่ละพื้นที่ ความโดดเด่นของประเพณี และประกอบภาษากัน ได้แก่ ภาษาลาว ภาษาเขมร ภาษาไทย กวย ส่วย เป็นต้น และการแต่งกายแบบกลุ่มชาติพันธุ์ ถือเป็นอัตลักษณ์แต่ละพื้นถิ่น อัตลักษณ์ด้านอาหารพื้นถิ่น อัตลักษณ์ด้านความเชื่อเฉพาะ ได้แก่ พิธีกรรมแกลมอของชาวไทยภูเขา พิธีกรรมมะมั่วของกลุ่มชาวไทยเชื้อสายเขมร พิธีกรรมเล่นอของชาวไทยลาว ถือเป็นพิธีกรรมสื่อสารดวงวิญญาณของบรรพบุรุษ เป็นต้น ฐานคตินิยมแบบดั้งเดิมที่ได้สืบทอดและปฏิบัติตามกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันนี้ กลุ่มชนที่อาศัยในพื้นที่แถบนี้ มีการอิงอาศัย และนำมาผสมผสานกับวิถีชีวิต จนกลายเป็นอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีในพื้นที่การศึกษานี้ ยังมีการรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีด้านความเชื่อพิธีกรรมแซน

ปราสาทหมื่นชัย ชุมชนโดยรอบมักให้ความสำคัญต่อพื้นที่แห่งนี้ และเชื่อว่ายังความศักดิ์สิทธิ์อยู่แม้จะพังทลายลงก็ตาม การประกอบพิธีกรรมแซนปราสาทหมื่นชัย ณ ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เป็นฐานคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ ฮินดู แต่เดิม

สิ่งเหล่านี้ชุมชนยังมีการรักษาและสืบทอด ให้ความสำคัญที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย วัฒนธรรมท้องถิ่นมักมีความเชื่อที่มีต่ออำนาจเหล่านี้และให้ความสำคัญต่อพื้นที่เชื่อว่ามีพลังศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นจึงมีการสืบทอดทางด้านฐานคติต่างๆ มาถึงปัจจุบัน (สุริยา คลังฤทธิ์ และคณะ, 2562 : 57) ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงต้องทำพิธีกรรมเรียกเป็นภาษาถิ่น ว่า “แซน” หมายถึง เช่นไหว้ บวงสรวง บูชา การจัดเครื่องพิธีกรรมบูชา จนกลายเป็นอัตลักษณ์มรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมมาจนถึงปัจจุบันจนกลายเป็นความโดดเด่นของบริบทพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น ดังนั้นการอิงอาศัย และระบบพึ่งพาตามวิถีชาวบ้าน จึงเป็นแบบฉบับอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมท้องถิ่นพื้นที่นั้นๆ ที่ได้รับการไว้ ตามคติความเชื่อในพื้นที่สุรินทร์ ได้มีการจัดพิธีกรรมขึ้นในรอบปี และมักจัดในพื้นที่ประวัติศาสตร์ เช่น พื้นที่ปราสาทหินโบราณตามชุมชนต่างๆ และถือปฏิบัติเหมือนกันและมีการสืบทอดกันมาหลายยุคหลายสมัย คือ พิธี “แซนปราสาท” หรือ “แซนพนม” ซึ่งเป็นการเช่นไหว้บวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนเขา อันมีผลต่อการสร้างจิตสำนึกทางวัฒนธรรมหรือสร้างความเชื่อร่วมกัน และส่งผลให้เกิดความเป็นปึกแผ่นมั่นคง ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (สุริยา คลังฤทธิ์ และคณะ, 2561 : 186) ดังนั้น การบูชาปราสาทหิน เป็นการประกอบพิธีกรรมที่จะต้องมีการเรียบ แบบแผน รูปแบบ ขั้นตอน องค์ประกอบ ของพิธีกรรม อาจเรียกโดยรวมว่า เรียกว่า “เครื่องแซน” มีความหมายว่า ภาษาเขมรที่ให้ความหมายโดยรวมที่เกี่ยวข้องคือ เครื่องเช่นไหว้ เป็นต้น เป็นระเบียบการตามความเชื่อในพิธีกรรมเพื่อจัดเป็นบริบทพิธีกรรมเพื่อประกอบการจัดตามพิธีและเพื่ออาศัย “เครื่องแซน” และการถวายสิ่งอื่นๆ เช่น เครื่องหอม การรำถวาย การแสดงเชื่อว่าเป็นสิ่งบูชาต่อเทพเจ้าและดวงวิญญาณศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นพื้นที่ปราสาทหมื่นชัยจึงถือว่าเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมท้องถิ่นและมีส่วนในการช่วงส่งเสริมการท่องเที่ยววัฒนธรรมท้องถิ่นในพื้นที่อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ที่สามารถสร้างรายได้และมูลค่าและการส่งเสริมศิลปะการแสดงท้องถิ่นและการมีส่วนร่วมของชุมชนโดยอาศัยพื้นที่ทางวัฒนธรรมนี้เป็นตัวกลาง จึงเป็นแนวทางหนึ่งที่มองเห็นถึงแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและคุณค่าในด้านอื่นๆ จากงานประเพณีประจำปีและเห็นช่องทางในการที่จะนำเสนอถึงความสำคัญของปราสาทหมื่นชัย และชุมชนที่มีความเชื่อต่อพื้นที่แห่งนี้ เพื่อพัฒนาชุมชน สังคม ประเทศชาติให้เกิดรายได้และเห็นความสำคัญของวัฒนธรรมประเพณีที่เกิดขึ้นประจำปีในเขตพื้นที่ จังหวัดสุรินทร์

ปราสาทหมื่นชัยกับประเพณีชุมชน

ประเพณีที่เกิดขึ้นโดยมากมีฐานคติมาจากบ่อเกิดด้านความเชื่อโดยมากมักให้ความสำคัญต่ออำนาจเหนือธรรมชาติและดวงวิญญาณ คือ ความเชื่อดั้งเดิมของคนในชุมชนได้ยึดถืออยู่ แม้จะได้รับจากการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมกับคนกลุ่มอื่นก็มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมด้านความเชื่อ ปราสาทหมื่นชัยเป็นอีกพื้นที่หนึ่งที่เชื่อกันว่ามีดวงวิญญาณสถิตอยู่และสามารถให้คุณและโทษแก่มนุษย์ได้ โบราณคนในชุมชนมักจัดกรวยดอกไม้ กระทงเครื่องไหว้บูชาเช่นไหว้ สักการะในช่วงวันสำคัญ เช่น 8 ค่ำ 14 ค่ำ 15 ค่ำ เพราะถือเป็นวันสำคัญทางศาสนาและผสมผสานกับความเชื่อแบบดั้งเดิมด้วย เมื่อมีการเช่นไหว้เป็นประจำ จึงมีการสานต่อเพื่อพัฒนาให้เป็นรูปแบบของพิธีกรรมบูชาปราสาทหิน ประจำปี ทั้งนี้เพื่อให้คนในชุมชนมาร่วมกลุ่มในการจัดกิจกรรมสำคัญ เพื่อให้เกิดความเป็นสิริมงคล และเกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นในชุมชน ฐานคติความเชื่อที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย สามารถให้คุณและโทษได้ทั้งนี้ยังอำนวยให้เกิดผลิตผลทางการเกษตร และความอุดมสมบูรณ์ ตลอดถึงขอความคุ้มครองรักษาที่มีความเชื่อต่อ

ปราสาทหมื่นชัย เป็นต้น (อมรา พงศาพิชญ์, 2541 : 58) ด้วยความสำคัญที่กล่าวมานี้ฐานคติที่มีต่อปราสาทหมื่นชัยยังเป็นบ่อเกิดให้กลายเป็นประเพณีในการสืบสาน อนุรักษ์สิ่งที่บรรพบุรุษได้กระทำมาที่เป็นวิถีความเชื่อแบบเล็กๆ จนกลายเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่ ประจำปีมาจนถึงปัจจุบันนี้ ชุมชนโดยรอบที่อาศัยในบริเวณแถบนี้มักให้ความเชื่อว่าปราสาทศักดิ์สิทธิ์ จึงต้องมีพิธี แชนปราสาท ประจำปี จึงได้กลายเป็นวิถีการดำเนินชีวิตตลอดมา ความเชื่อที่มีต่อปราสาท เพราะเคยเป็นที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมเทพเจ้าตามคติของศาสนาพราหมณ์ ฮินดู และเคยเป็นที่ประทับของเทพเจ้าต่างๆ จึงเชื่อว่ายักศักดิ์สิทธิ์ ดังนั้นจึงต้องมีการเซ่นไหว้อยู่เป็นประจำ ฐานคติเมื่อมีการเซ่นไหว้บูชาย่อมประสพสิ่งที่เป็นมงคลและความอุดมสมบูรณ์ ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล ผลผลิตทางการเกษตรจะให้ผลที่ดีมีกำไร การทำกิจการต่างๆ เจริญรุ่งเรือง เป็นต้น

รูปที่ 1 พิธีบูชาปราสาทหมื่นชัยประจำปี และพิธี “แชนปราสาท”
ที่มา: ยโสธรรา ศิริภาพระภากร และสุรียา คลังฤทธิ์ (2562 : 5)

รูปที่ 2 ปราสาทขนาดเล็ก จัดเพื่อแสดงหน่วยงานประจำปี
ที่มา: ยโสธรรา ศิริภาพระภากร และสุรียา คลังฤทธิ์ (2562 : 3)

รูปที่ 3 พิธีบวงสรวงปราสาทหมื่นชัยกับเครื่องเซ่นไหว้ประจำปี

ที่มา: ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสุริยา คลังฤทธิ์ (2562 : 6)

จากรูปที่ 1 พิธีกรรมบวงสรวงปราสาทหมื่นชัยประจำปี และรูปที่ 2 แบบลักษณะของปราสาท สามารถอธิบายโดยรวมถึงพิธีกรรมสามารถบ่งบอกฐานคติและถือว่าเป็นพฤติกรรมที่บ่งบอกถึงความเชื่อของกลุ่มบุคคลในสังคมและชุมชนได้แสดงออกมาในรูปแบบลักษณะที่แตกต่างกันไปตามวัตถุประสงค์สามารถแบ่งพิธีกรรมที่เกี่ยวกับชีวิตและพิธีกรรมที่เป็นเสริมสร้างความเป็นมงคล พิธีกรรมที่เกี่ยวกับชีวิตจะเป็นพิธีกรรมที่มุ่งความเจริญรุ่งเรืองต่อชีวิตโดยตรงและมุ่งที่จะบวงสรวงสิ่งที่ดีที่มีความศักดิ์สิทธิ์สามารถบันดาลให้ความคุ้มครองตนและดูแลปกป้องรักษาตนและครอบครัวให้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บและสิ่งชั่วร้ายมารบกวนให้เกิดภัยอันตรายให้มีสุขภาพร่างกายแข็งแรงสมบูรณ์มีอายุยืนยาวรวมทั้งให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ (ศิริพร สุเมธรัตน์, 2535 : 95)

จากรูปที่ 3 อธิบายถึงการแขวนปราสาทหมื่นชัย ณ ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ ภาษาถิ่นคำว่า “แขวน” เป็นวิถีทางความเชื่อของชุมชนท้องถิ่นแถบนี้ที่จัดขึ้นประจำปีในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ คำว่า “แขวน” เป็นภาษาถิ่นสุรินทร์ มีความหมายว่า เซ่นไหว้ มักให้ความหมายสำคัญไว้สองนัยยะ คือ (1) แขวน มีความหมายว่า เซ่นไหว้ บูชา มีความเชื่อถือว่าปราสาทหมื่นชัยเป็นปราสาทหินและเชื่อว่ายังมีเทพเจ้าและเทพอารักษ์ รักษาดูแลอยู่ จึงต้องมีการแขวน หรือเซ่นไหว้ประจำปี ฐานคติที่มานี้คือ ชุมชนมีความเชื่อว่าดวงวิญญาณและเทพเจ้านั้นสามารถให้คุณคือ เกิดความโชคดีและมีความสุขได้ และโทษคือเกิดความทุกข์ร้อนหรือภัยพิบัติได้ และถ้าเซ่นไหว้ เคารพบูชา ก็จะได้รับความสุข มีโชค มีชัย และลาภผลในด้านต่างๆ เป็นต้น (2) แขวน มีความหมายถึงเครื่องที่ต้องใช้ประกอบ ได้แก่ เครื่องที่ประกอบเรียกเป็นภาษาท้องถิ่นว่า “เครื่องแขวน” (ยโสธรา ศิริภาพระภากร, 2560 : 131 - 132) และมักประกอบด้วยองค์ประกอบอื่นๆ เช่น เครื่องบูชาที่แบ่งประเภทเป็น ดอกไม้ ผลไม้ อาหาร ผ้า เครื่องหอม เครื่องจุดเพื่อบูชาและเครื่องดนตรี อาจมีการประกอบกับการรำรำด้วยก็ได้เพราะถือเป็นการบูชาอีกประเทศหนึ่งที่สร้างความน่าสนใจในพิธีกรรมที่จัดขึ้นและยังมีการกำหนด วัน เวลา สถานที่ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการแขวน หรือรวมเป็นการเซ่นไหว้ที่ถือการจัดขึ้นประจำปี ในพื้นที่นั้นๆ เป็นต้น

นัยยะหนึ่ง คำว่า “แขวน” หมายถึง การเซ่นไหว้ บูชา เป็นภาษาถิ่นว่ารวมๆเครื่องไหว้ด้วยจะเรียกคำว่า “เครื่องแขวน” มีความสำคัญมากต่อวิถีชีวิตของชุมชนโดยรอบปราสาทหมื่นชัย ดังนี้ วิถีชุมชนในทุกๆ พื้นที่แถบอีสานเคารพต่อดวงวิญญาณที่ตนให้ความเชื่อถือตามพื้นที่สำคัญ ได้แก่ ตามปราสาทหินโบราณที่มีตามชุมชนสมัยโบราณที่สร้างขึ้น มีฐานคติว่ามีความดวงวิญญาณยังสิงสถิตอยู่ ตามศาลปู่ตา มักให้ความเชื่อถือว่าเป็นดวงวิญญาณ

ผู้นำชุมชน มีฤทธิ์มากสามารถให้คุณและโทษได้ และต้นไม้ใหญ่ตามความเชื่อโบราณของเรามากให้ความสำคัญเรื่องของวิญญาณที่เชื่อว่า เป็นนางไม้ที่ดูแลรักษาต้นไม้ สิ่งเหล่านี้มีการผสมผสานกันอย่างลงตัว เนื่องจากความเชื่อของชุมชนให้ความสำคัญกับสิ่งที่มองไม่เห็น ดังนั้น จึงต้องมีการจัดพิธีกรรมเพื่อบูชา เมื่อมีการจัดกิจกรรมเช่นนี้ขึ้นทุกๆ ปี จึงเกิดเป็นประเพณีที่ชุมชนถือว่าเป็นพิธีประจำปีและให้เกิดมีผลผลิตทางการเกษตรที่อำนวยผลฝนตกลงมาตามฤดูกาล มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นต้น

จากการวิเคราะห์ได้ว่าความหมายของพิธีกรรมที่กลายเป็นวิถีชีวิตที่มาจากความเชื่อ สามารถอธิบายได้จากพฤติกรรมที่แสดงออกมาโดยอาศัยระบบความเชื่อและมีพิธีกรรมมาตอบสนอง และที่ได้กระทำขึ้นเพื่อสนองโลกียวิสัย ตามความต้องการของชุมชนที่มีคือระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติโดยเชื่อว่าเป็นผู้อยู่เหนือมนุษย์และมีอำนาจมากกว่า หรือเพื่อความสูงส่งทางจิตวิญญาณซึ่งมีความศักดิ์สิทธิ์มีวัฒนธรรมและประเพณีความเชื่อ พิธีกรรมและการสั่งสมของวัฒนธรรมและเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปด้วยและจะต้องเป็นการกระทำที่ปลูกเร้าหรือเรียกร้องให้เกิดปฏิกิริยาหรืออารมณ์ภายในได้ที่แสดงออกมาทางกายภาพในลักษณะการบูชาเคารพ เช่นไหว้ ยอมรับนับถือในสิ่งที่เชื่อว่ามีอำนาจเหนือมนุษย์

รูปที่ 4 เครื่องบวงสรวงประจำปี

ที่มา: ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสุริยา คลังฤทธิ์ (2562 : 13)

ดังนั้นการให้ความหมายและความสำคัญของชุมชนโดยรอบในพื้นที่การศึกษานี้สามารถบ่งบอกได้ว่าชุมชนโดยรอบพื้นที่ปราสาทหมื่นชัย มีฐานคติและความเชื่อ และพิธีกรรมจนกลายมาเป็น ประเพณีประจำปีที่มีการรักษา สืบทอดอนุรักษ์จนมาถึงปัจจุบัน ดังนั้น ที่มาของประเพณีในพิธีกรรมแซนปราสาทหมื่นชัย ได้มีแนวทางการจัดการ และกำหนดขึ้นในช่วงเดือนกุมภาพันธ์โดยการมีส่วนร่วมของชุมชน บ้าน วัด โรงเรียน และองค์การบริหารส่วนตำบลมีส่วนร่วมในการจัดประเพณีบูชาปราสาทหมื่นชัย และมีการแสดงศิลปะท้องถิ่น โดยศิลปินแห่งชาติ มักได้รับเชิญให้มาร่วมในประเพณีและร่วมพิธีกรรมเช่นไหว้ และขับร้องบูชาแบบศิลปะท้องถิ่น ผสมผสานกับเครื่องดนตรีและประกอบกับการร่ายรำซึ่งทำให้เกิดความสวยงามและน่าติดตามและแต่ละปีจะมีผู้ร่วมในพิธีกรรมจำนวนมาก ทั้งนี้ โดยรอบงานประเพณีมีการจัดการนำเสนอมรดกภูมิปัญญาท้องถิ่น ได้แก่ ยาสมุนไพรท้องถิ่น การรักษาแบบโบราณ การให้ความรู้ในการออกกำลังกายแก่ผู้สูงอายุโดยใช้นวัตกรรมด้านภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นสำคัญทั้งนี้ยังมีการแสดง

ผ้าไหมหมัดหมี่ที่มีลวดลายโบราณแบบพื้นเมืองท้องถิ่นสุรินทร์เป็นอัตลักษณ์เฉพาะมาจัดแสดงและแลกเปลี่ยน งานประเพณียังมีการค้าขายของชุมชนที่มาร่วมในงาน และการบริการขององค์การบริหารส่วนตำบลที่จัดการให้ความสะดวกแก่ผู้เข้าร่วมในงานประเพณีแต่ละปี จึงถือเป็นข้อมูลพื้นฐานที่ดี ในการส่งเสริมให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมท้องถิ่นประจำปีที่ถูกกำหนดขึ้นได้อย่างน่าสนใจ

รูปที่ 5 การรำชุดนางอัปสร

ที่มา: ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสุริยา คลังฤทธิ์ (2562 : 15)

รูปที่ 6 การรำพื้นบ้านด้วยชุดผ้าไหมท้องถิ่น

ที่มา: ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสุริยา คลังฤทธิ์ (2562 : 16)

การรำด้วยชุดการแสดงนางอัปสรด้วยชุดผ้าไหมท้องถิ่นเพื่อถวายต่อเทพเจ้าดังรูปที่ 5 เป็นการรำรำชุดอัปสรเทพอัปสรสวรรค์กับการเปิดพิธีกรรมการเล่นไหวในช่วงเช้า เพื่อความเป็นสิริมงคลจากคำกล่าวของ ศิลปินแห่งชาติ (ศิลปินแห่งชาติ, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2562) ได้กล่าวถวายเครื่องบวงสรวงต่อปราสาทหินชัยด้วยภาษาเขมรถิ่นไทยและผสมผสานกับภาษาบาลี มีบทสวดขอพรอธิฐานและปรารภนาให้เกิดความอุดมสมบูรณ์

และรุ่งเรืองมีขั้นตอนในการขมากรรมต่อองค์ปราสาทหมื่นชัยเพื่อความอุดมสมบูรณ์ ขั้นตอนต่อไปมีการรำแบบพื้นบ้านที่จัดขึ้นเป็นพิเศษ ดังรูปที่ 6 การรำพื้นบ้านด้วยชุดผ้าไหมท้องถิ่น ผู้ที่มาร่วมในการรำรำคือ กลุ่มชุมชนและได้รับการสนับสนุนจากองค์การบริหารส่วนตำบลในพื้นที่และชุมชนอื่นที่มีความสนใจจะเข้าในงานประเพณีที่จัดขึ้น การรำรำชุดนี้เป็นรำแบบพื้นบ้านที่มีการแต่งกายด้วยผ้าไหม มีเครื่องประดับเป็นรังไหมเพื่อเป็นส่วนหนึ่งในการบูชาและช่วยส่งเสริมศิลปะแบบพื้นบ้านที่คิดออกแบบอย่างสร้างสรรค์เพื่อให้ผู้ร่วมงานได้ชื่นชม การคิดประยุกต์อย่างสร้างสรรค์ เป็นต้น

ด้านประเพณีที่มีพิธีกรรมการจัดงานที่สามารถบ่งบอกถึงพฤติกรรมมนุษย์ ที่ได้กระทำขึ้นเพื่อสนองโลกียวิสัย จุดประสงค์ก็เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตและครอบครัว จากการประกอบพิธีกรรมบูชาปราสาทหมื่นชัย มีฐานคติที่มาจากความเชื่อว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มีดวงวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์รักษาอยู่ และมีความพิเศษสามารถบันดาลให้ชุมชนและมนุษย์เกิดความอุดมสมบูรณ์ในการทำเกษตร ทำนา ทำไร่ โดยผ่านพิธีกรรมบูชาและจะต้องจัดระเบียบเครื่องเซ่นไหว้ตามแบบท้องถิ่น บูชาด้วยทำนองดนตรี เครื่องหอม เพลงการขับกล่อมและบทสวด ตลอดถึงการรำรำถวาย ตามแบบที่ได้รับการถ่ายทอดมา เป็นต้น

องค์ประกอบประเพณีแซนปราสาทหมื่นชัย

องค์ประกอบที่จัดขึ้นในงานประจำปีที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย ผู้ที่ร่วมเข้าร่วมในกิจกรรม มีองค์ประกอบและระเบียบขั้นตอน ดังนี้

1. รูปแบบพิธีกรรมแซนปราสาทหมื่นชัย จะมีการบูชาเป็นแบบแผนที่กำหนดขึ้นโดยชุมชนและมีการผสมผสานในพิธีกรรมทางศาสนา การประกอบพิธีจำเป็นมากในกิจกรรมของชุมชน ในแต่ละครั้งจะต้องจัดเครื่องบวงสรวง เตรียมให้ถูกต้องตามแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณี โดยมีผู้อาวุโสหรือผู้ที่ประกอบพิธีกรรม ชุมชนมักเรียกว่า ตามสำเนียงเขมรว่า “ครูเพรียม” คือเป็นอาจารย์ด้านหมอพรหมณ์ เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมที่มีความรู้ความสามารถในการประกอบพิธี และได้รับการยอมรับจากชุมชน ในการแซนปราสาทหมื่นชัย จะมีการอ่านบทโองการ ที่เรียกว่า เทวโองการ เป็นบทสวดเชิญเทวดา มีภาษาสวดผสมผสานกับภาษาถิ่นเป็นภาษาเขมร มักใช้เวลาในช่วงเช้า ประมาณ 07.00 นาฬิกา – 09.00 นาฬิกา ถ้ามีการรำถวายในงานด้วยจะยืดเวลาออกไปถึง 10.00 นาฬิกา - 11.00 นาฬิกา เป็นต้น

2. ด้านบุคคล ได้แก่ ในประเพณีบูชาปราสาทหมื่นชัยประจำปีจะใช้ผู้ขับร้องเพลงบูชา และประกอบด้วยผู้ร่วมในการรำรำถวาย ตามบริบทวัฒนธรรมท้องถิ่นของชุมชน จะมีศิลปะการแสดงพื้นบ้านประกอบการบูชาด้วย เป็นต้น (ยโสธรา ศิริภาพระภากร, 2563 : 62)

3. ด้านสถานที่ ได้แก่ พื้นที่ ด้านหน้าบริเวณปราสาทหมื่นชัย ที่เป็นลานกว้างจะจัดเครื่องบวงสรวงที่ตั้งด้วยโต๊ะปูลาดด้วยผ้าสีสวยงาม วางเครื่องบูชา เช่น ผลไม้ บายศรีต่างๆ ดอกไม้ เป็นต้น

4. ด้านเครื่องบูชาในพิธีกรรมแซนปราสาทหมื่นชัย สิ่งที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมอาจเรียกได้ว่าเป็น “เครื่องแซน” ประกอบด้วย บายศรีลาด บายศรีตัน ข้าวตอกดอกไม้ เป็นบายศรีที่ชาวชุมชนจัดทำขึ้น นิยมเรียกว่า บายสะไร บายไซ ขนมห้าวต้ม ผลไม้ ปราสาทหมื่นชัยจะหันหน้าไปทางทิศตะวันออก การจัดตั้งโต๊ะพิธีกรรมก็ต้องหันหน้าไปด้านทิศตะวันตก บนโต๊ะจัดด้วยผ้าขาว เครื่องสักการะจะวางบายศรีลาดไว้ซ้ายขวา บายศรีตันจะนิยมวางขนากัน เครื่องที่ใช้ไหว้จะประกอบไปด้วยผลไม้ ขนมห้าวต้ม ข้าวสวย ข้าวต้มมัดแบบโบราณ เป็นต้น

สถานการณ์ปัจจุบันและแนวโน้มการท่องเที่ยวปราสาทหินชัย

จากสถานการณ์การระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา 2019 (COVID - 19) ส่งผลให้เกิดมาตรการเว้นระยะห่างทางสังคม (social distancing) ข้อจำกัดการเดินทาง และข้อห้ามในการรวมตัวของผู้คนจำนวนมาก ทำให้ปราสาทหินชัยไม่สามารถจัดงานประเพณีขึ้นได้ ดังนั้นนักท่องเที่ยวที่เข้ามาเที่ยวชมปราสาทหินชัยจึงมีจำนวนลดลง และชุมชนก็ได้รับผลกระทบทางด้านเศรษฐกิจตามมา เช่นเดียวกับในออสเตรเลีย อุตสาหกรรมศิลปะวัฒนธรรม และความคิดสร้างสรรค์ ถือเป็นหนึ่งในภาคเศรษฐกิจที่ได้รับผลกระทบอย่างรุนแรงจากสถานการณ์ COVID - 19 (Flew and Kirkwood, 2021 : 16 - 17) อย่างไรก็ตามการหยุดชะงักลงของการท่องเที่ยวที่ไม่มีกำหนดนั้นได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนด้านต่างๆ ได้แก่ 1) ด้านสังคม สภาพความเป็นอยู่ของคนในชุมชนขาดการสานต่อด้านการส่งเสริมการท่องเที่ยว ซึ่งเมื่อก่อนเคยมีผู้เข้ามาเที่ยวชม แต่ปัจจุบันได้เปลี่ยนสภาพเป็นความเจ็บเหงา และเนื่องจากนักท่องเที่ยวได้รับข้อมูลข่าวสารต่างๆ ของสถานการณ์ COVID - 19 ยิ่งส่งผลให้ชุมชนขาดความมั่นคงจากการขาดรายได้ 2) ด้านวัฒนธรรม จะเห็นว่าการดำเนินชีวิตของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไปมากกว่าเดิม ชุมชนมีความเป็นอยู่แบบวิถีชีวิตใหม่ (new normal) 3) ด้านเศรษฐกิจ ไม่มีกิจกรรมการมีส่วนร่วมภายในชุมชน ในการจัดกิจกรรมประจำปี การร่วมตัวเพื่อคิดหาแนวทางการสร้างงาน สร้างรายได้ และมีค่าครองชีพเพิ่มสูงขึ้น ราคาสินค้าอุปโภคบริโภคแพงขึ้น และคนในชุมชนมีพฤติกรรมการใช้จ่ายเพิ่มมากขึ้น และ 4) สิ่งแวดล้อม พบว่า คนในชุมชนจะห่างเหินจากการดูแลพื้นที่การท่องเที่ยว ปล่อยปละละเลย เกิดปัญหาปริมาณขยะเพิ่มมากขึ้น ทำให้สภาพแวดล้อมที่ควรจะเป็นธรรมชาติหายไปและดูไม่สะอาดตา เป็นต้น เช่นเดียวกับการศึกษาผลกระทบจากการท่องเที่ยวเชิงผจญภัยต่อสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม สังคม และเศรษฐกิจ : กรณีศึกษา ตำบลแม่แรม อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ได้พบผลกระทบการท่องเที่ยวทั้ง 4 ด้าน คือ ด้านสังคม ส่วนใหญ่เห็นว่า คนในชุมชนเกิดความขัดแย้งกัน และเกิดความไม่ปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน ด้านวัฒนธรรม การเชื่อฟังให้ความเคารพนับถือผู้อาวุโสลดน้อยลง คนในชุมชนพูดภาษาท้องถิ่นลดน้อยลง และการแต่งกายของคนในท้องถิ่นเปลี่ยนแปลงไป ด้านเศรษฐกิจ พบว่าค่าครองชีพของคนในชุมชนเพิ่มสูงขึ้น และด้านสิ่งแวดล้อม เกิดปัญหาปริมาณขยะเพิ่มมากขึ้นในชุมชน (นาฎวดี เจือจันทร์ และคณะ, 2555 : 102 - 103)

สำหรับแนวทางการแก้ปัญหาหน่วยงาน องค์กร และชุมชนจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตนเอง (new normal) โดยการพึ่งพาการสื่อสารที่ทันสมัย น่าเชื่อถือ และรวดเร็วมากขึ้น เนื่องจากพฤติกรรมของผู้คนเปลี่ยนแปลงไปตามสถานการณ์ COVID - 19 ทำให้ผู้คนระมัดระวังในการท่องเที่ยวมากขึ้น ข้อมูลข่าวสารจำเป็นต้องน่าเชื่อถือ มุ่งเน้นให้ความจริงกับนักท่องเที่ยว เป็นต้น โดย ดับเบิลยูพี (2563) ได้แนะนำให้มีการปรับกลยุทธ์จากการใช้การสื่อสารเพื่อการตลาดไปเป็นการสื่อสารเพื่อองค์กรแทน ทั้งนี้เพื่อสร้างความมีส่วนรับผิดชอบต่อสังคมให้กับแบรนด์ในธุรกิจการท่องเที่ยวและบริการได้ และช่องทางการสื่อสารที่กำลังเป็นที่นิยมในการสร้างความน่าเชื่อถือทางด้านวัฒนธรรมให้กับองค์กรอย่างรวดเร็ว คือ สื่อสังคม (social media) เนื่องจากเป็นการสื่อสารแบบสองทาง มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งและผู้รับแบบทันทีทันใด ซึ่งในปัจจุบันพฤติกรรมการสื่อสารของคนยุคดิจิทัลนิยมใช้ช่องทางการสื่อสารผ่านสื่อสังคมออนไลน์มากขึ้น (ประภาภรณ์ รัตโน และหยกขาว สมหวัง, 2560 : 126)

แนวทางการพัฒนาเพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีต่อปราสาทหินชัย

การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมกับการอนุรักษ์เป็นรูปแบบหนึ่งของการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน สามารถให้ความหมายที่สำคัญได้ว่า การท่องเที่ยวที่ก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจ โดยการใช้ทรัพยากรการท่องเที่ยวอย่างมี

ประสิทธิภาพ เพื่อให้การท่องเที่ยวมีความมั่นคงยั่งยืนอยู่คู่สังคมมนุษย์ และก่อให้เกิดการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้น ฉะนั้น แนวคิดของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์จึงไม่ใช่เพียงการท่องเที่ยวเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ที่มุ่งเสนอขายสินค้า หรือบริการทางการท่องเที่ยวให้นักท่องเที่ยวอย่างเดียว หากยังมุ่งประสาน ผลประโยชน์ทางการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติและวัฒนธรรมอีกด้วย จะเห็นว่าการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์จะส่งเสริมให้การพัฒนาการท่องเที่ยวอย่างมีประสิทธิภาพ นักท่องเที่ยวได้รับความพึงพอใจ ตรงตามความต้องการ และนำไปสู่การสร้างรายได้ให้กับชุมชนและยกระดับทางเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ยังเป็นการอนุรักษ์เอกลักษณ์ทางวัฒนธรรม รวมถึงรักษาสภาพแวดล้อมที่ดี เป็นการสร้างความสมดุลระหว่างการพัฒนาเศรษฐกิจกับอนุรักษ์วัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมอย่างยั่งยืน จึงสมควรอย่างยิ่งที่จะต้องช่วยกันส่งเสริมเพื่อให้ การท่องเที่ยวบรรลุจุดหมาย ดังกล่าว ทั้งนี้จำต้องอาศัยความร่วมมือสนับสนุนส่งเสริมจากทุกฝ่าย ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ทั้งฝ่ายชุมชน ผู้นำองค์กร (อบต) โรงเรียน วัด และฝ่ายนักท่องเที่ยวเอง ต่างก็มีบทบาทสำคัญต่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมและการอนุรักษ์ ดังต่อไปนี้

1. ปราสาทหมื่นชัยตั้งอยู่ทางหลวงชนบท ที่ 2024 ตำบลกระเทียม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ เป็นปราสาทองค์เดียวก่อด้วยอิฐมีประตูเข้าทางด้านทิศตะวันออก กรอบประตูและทับหลังทำด้วยหินทรายสลักรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ มีสระน้ำล้อม 3 ด้าน ยกเว้นทางทิศตะวันออก ปัจจุบันเหลือเพียงผนังบางส่วน ดังนั้นปราสาทหมื่นชัย เป็นชื่อที่มาจากภาษาเขมรถิ่นไทยว่า ปราสาทเมียนเจย เป็นโบราณสถานในศิลปะขอมที่มีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมและการใช้งานที่เรียกว่าเทวาลัย สร้างอุทิศถวายเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ ปรากฏก่อด้วยอิฐบนฐานศิลาแลง มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐที่อยู่ในสภาพพังทลาย ปราสาทหมื่นชัยถือว่าเป็นพื้นที่หนึ่งของโบราณสถานของชาติที่สำคัญ และเป็นปราสาทที่มีส่วนในการส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมท้องถิ่นอีกด้วย

2. บริบทตามเส้นทางการเข้าถึงปราสาทหมื่นชัยถือเป็นเส้นทางที่เข้าออกสะดวกถึงที่ตั้งบริเวณขององค์ปราสาท โดยรอบปราสาทเป็นสภาพแบบดั้งเดิมยังไม่มีการบูรณะ แต่ยังคงรักษา ดูแล และให้ความสำคัญอยู่มาก ยังเป็นสภาพแบบดั้งเดิม ในด้านอาหารมีบริการข้างถนนของชุมชนมีการประกอบค้าขาย และเพียงพอต่อการบริการ ในด้านสภาพชุมชนมีความสะอาด และมีการรักษาสภาพแวดล้อมที่ดีสวยงาม มีการจัดการดูแลความสะอาดเป็นตาเส้นทางเข้าชุมชน และสร้างค่าน้ำท่องเที่ยว ปราสาทหมื่นชัยติดกับเส้นทาง กรุงเทพฯ- อุบลราชธานี จุดสำคัญที่นำเข้าท่องเที่ยวมีหลวงปู่เจียม อติสโย พระมหาเถระและพระเกจิอาจารย์ที่มีชื่อเสียงของจังหวัดสุรินทร์ อยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งปราสาทหมื่นชัย สามารถเข้ามาเที่ยวชมได้

3. ด้านเอกสารมีส่วนสำคัญที่ใช้สำหรับการศึกษา และการเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวให้อยู่ในรูปแบบสื่อออนไลน์ และที่สำคัญต้องมีการกล่าวถึง ความเป็นมาและความสำคัญของปราสาทหมื่นชัย และปัญหาที่มีกับพื้นที่นี้ เช่น ขาดการดูแล ไม่มีงบประมาณ หรือ ยังขาดการรับรู้จากชุมชนอื่นๆ เพื่อสร้างให้เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม จนกลายเป็นความแค้นหวง เพราะถือว่าเป็นพื้นที่ที่ผู้คนสามารถเข้าถึงและมาร่วมในกิจกรรมประจำปีจึงต้องช่วยกันโดยภาคประชาชนเป็นสำคัญ เช่น ชุมชนต้องจัดการในบริบทโดยรอบปราสาทหมื่นชัย เช่น จัดกิจกรรม การปลูกต้นไม้ ดอกไม้ให้สวยงาม และควรจัดทำเอกสารประจำถิ่นในโรงเรียนตนเองเพื่อให้นักเรียนได้รับทราบ รับรู้และเกิดความสำนึกรักพื้นที่ของตนเอง และจัดกิจกรรมนำเด็กนักเรียนมาทำกิจกรรมบำเพ็ญประโยชน์ เช่น กิจกรรมสัการะปราสาทหมื่นชัยของฉันทน์ กิจกรรมสำนึกรักปราสาทหมื่นชัยถิ่นบ้านเกิดของฉันทน์ กิจกรรมวาดภาพปราสาทหมื่นชัย กิจกรรมศึกษาดูงาน ณ ปราสาทหมื่นชัยและกิจกรรมเช่นไหว้ประจำปีเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วม และให้ความสำคัญต่อพื้นที่และเป็นแรงกระตุ้นอีกทางซึ่งชุมชนสามารถสร้างได้ขึ้นมาได้ โดยการนำของผู้นำชุมชน องค์การบริหารส่วน

ตำบล และโรงเรียน เพื่อพัฒนาให้เป็นชุมชนเข้มแข็ง และพัฒนาแหล่งโบราณสถานปราสาทหมื่นชัยให้กลายเป็นสถานที่สวยงาม น่าแวะเข้ามาชม เป็นต้น

4. ด้านศิลปะการแสดงมีแนวทางการพัฒนา ได้แก่ มีการรวมกลุ่มเพื่อสร้างองค์ความรู้ระหว่างนักวิชาการ ส่วนงานด้านวัฒนธรรมชุมชน ปราชญ์ชาวบ้านและนักวิจัยที่มีส่วนเกี่ยวข้องและรับรู้พื้นที่ปราสาทหมื่นชัย เพื่อหาแนวทางการพัฒนาศิลปะการแสดงพื้นบ้านที่มีฐานคติมาจากความเชื่อที่มีต่อปราสาทและเกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ ฮินดู และประวัติศาสตร์และฐานคติของชุมชนที่มีต่อปราสาทเพื่อเป็นแนวทางการสร้างสรรค์ให้เกิดกิจกรรมการแสดงที่น่าสนใจและเป็นส่วนหนึ่งในการส่งเสริมวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อสร้างแรงจูงใจที่จะทำให้ผู้คนเข้ามาเที่ยวชมมากขึ้น ในด้านการร่ายรำแบบเฉพาะท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับปราสาทมีชัยซึ่งผู้ศึกษาอาจเสนอแนวคิดในการตั้งชื่อ เช่น ตำนานปราสาทหมื่นชัย และศิลปะทေးลีลาบูชาพระศิวะ เป็นต้น

5. โรงเรียนในพื้นที่ควรมีส่วนร่วมในการแสดงในชุดต่างๆ และนำศิลปะการร่ายรำไปฝึกหัดเพื่อพัฒนาต่อยอดและ กระตุ้นให้โรงเรียนตามชุมชนได้ช่วยกันส่งเสริมการสร้างสรรค์ของนักเรียน จัดพื้นที่ปราสาทหมื่นชัยให้เป็นพื้นที่เพื่อการเรียนรู้นอกชั้นเรียนและให้มีกิจกรรมให้นักเรียนแสดงความรู้และเสนอแนวคิดการนำเสนอในสิ่งที่ตนเองอยากพัฒนา สิ่งที่มีในงานประเพณีและความสร้างเรื่องที่น่าสนใจและตำนานอะไรบ้าง เป็นต้น

6. การเล่าถึงประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์ ของปราสาทหมื่นชัยในช่วงที่มีกิจกรรมการแสดงและงานประเพณีประจำปีเพื่อสร้างจุดเด่นและความน่าสนใจในงานและกิจกรรมที่จัดขึ้นและบรรยายถึงความสำคัญของการรักษา มรดกภูมิปัญญาของบรรพบุรุษเอาไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์และมรดกสืบทอดไว้ให้ลูกหลาน และการรับช่วงต่อไปลูกหลานจะได้เกิดความรู้สึกและเกิดความภาคภูมิใจในสมบัติทางวัฒนธรรมที่บรรพบุรุษได้สร้างเอาไว้ให้

7. ควรปรับกลยุทธ์จากการใช้การสื่อสารเพื่อการตลาดไปเป็นการสื่อสารเพื่อองค์กรแทน ทั้งนี้เพื่อสร้างความมีส่วนรับผิดชอบต่อสังคม และเลือกสื่อสังคม (social media) ซึ่งเป็นช่องการสื่อสารที่กำลังเป็นที่นิยมในการสร้างความน่าเชื่อถือทางด้านวัฒนธรรมให้กับองค์กรอย่างรวดเร็ว

ประโยชน์และคุณค่าที่เกิดจากการท่องเที่ยวปราสาทหมื่นชัย

1. เกิดการจัดกิจกรรมและการมีส่วนร่วมของชุมชน ในพื้นที่ปราสาทหมื่นชัย เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม กิจกรรมที่มีพิธีกรรมบูชา เช่น ไหว้ บวงสรวงประจำปี ด้านคุณค่าที่เกิดจากฐานคติความเชื่อของกลุ่มชนที่มีต่ออำนาจเหนือธรรมชาติ เช่น เทพ เทวดา อารักษ์ ในด้านคุณค่าที่เกิดจากความเชื่อนี้กลุ่มชนจะช่วยกันรักษา ดูแล พื้นที่ของปราสาทไว้และจัดการอนุรักษ์ สืบสาน รักษาประเพณีขนบปราสาทไว้ให้ลูกหลาน ทุกคนจะมาร่วมกันถือได้ว่าปราสาทนี้เป็นสัญลักษณ์ในการรวมญาติ ร่วมพี่น้องและชุมชนและสังคม และมีกิจกรรมดักบาตรทำบุญกับพระสงฆ์ มีการฟังธรรมะดังนั้นก็ถือว่าเป็นบริบทพื้นที่ที่มีความสำคัญที่ช่วยให้ชุมชน สังคม อยู่กันแบบพึ่งพาและการแลกเปลี่ยน การพูดคุยสารทุกข์สุขกันและกันลักษณะเช่นนี้ผู้ศึกษาถือว่าเป็นคุณค่าที่เกิดจากฐานคติความเชื่อที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย

2. คุณค่าที่มีต่อระบอบจิตใจของชุมชนในเขตพื้นที่โดยรอบยังให้ความเชื่อถือในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นวิถีชีวิตวัฒนธรรมความเชื่อ จนกลายเป็นบ่อเกิดด้านพิธีกรรมต่อมา และกลายเป็นประเพณีนิยมในยุคปัจจุบันด้วย จากฐานคติในการพึ่งพาทางจิตใจ การเข้าถึงกับสัญลักษณ์ที่ผู้ศึกษาเรียกว่าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์จึงทำให้ชุมชน สังคม ได้มีส่วนร่วม

แลกเปลี่ยน และเกิดความสามัคคี และคุณค่าทางจิตใจสามารถอธิบายได้ถึงสภาพจิตใจที่นุ่มนวลสามารถรับทราบได้ด้วยพฤติกรรมที่แสดงออกมาทางกายในลักษณะ การช่วยเหลือ เกื้อกูล และร่วมกิจกรรมและสามัคคี เป็นต้น

3. คุณค่าที่มีต่อระบบเครือข่าย การประกอบพิธีกรรมเช่นไหว้ และการรำถวายประจำปี ชุมชนจะให้เกียรติผู้เฒ่า ผู้อาวุโสผู้มีอายุมากให้เป็นผู้นำประกอบพิธีกรรมและยกไว้ในระดับที่นำพาการกล่าวขอพร เป็นต้น

4. คุณค่าด้านวัฒนธรรมประเพณีแบบท้องถิ่น พื้นที่เป็นแหล่งอารยธรรมแห่งการเรียนรู้ ศึกษาถึงศาสนา วิทยา และภูมิศาสตร์และมนุษย์และสังคมศาสตร์ วัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่นแบบดั้งเดิมดังปราสาทหมื่นชัย จะเป็นแหล่งเรียนรู้เพิ่มของโรงเรียน ชุมชน นักศึกษาได้โดยการจัดให้มีเอกสารในด้านการสร้างปราสาท ฐานคตินิยม ความเชื่อ พิธีกรรม ความสำคัญ การปกครองในสมัยโบราณและศาสนาพราหมณ์ในอดีต ความเห็นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่ามากและเป็นประโยชน์ในด้านต่างๆ ต่อไปในอนาคตได้

5. คุณค่าด้านการศึกษาทางโบราณคดีในเส้นทางการเรียนรู้ทางมรดกทางวัฒนธรรม มีการพานักศึกษาเที่ยวชม ทักษะศึกษา เรียนรู้สืบค้นและให้ชุมชน ประชาชน นักวิชาการ มีผู้ให้ความรู้ที่ถูกต้องแก่ผู้ที่เข้ามาเที่ยวชมศึกษาซึ่งสามารถหาได้ไม่ยากนักและให้ชุมชนได้ตระหนักรู้ถึงคุณค่าของปราสาทที่บรรพบุรุษได้สร้างสรรค์ขึ้นเพื่ออุทิศถวายแด่เทพเจ้าถือได้ว่าเป็นภูมิความรู้อันหาค่ามิได้

บทสรุป

การส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ปราสาทหมื่นชัย จากความสำคัญที่มีต่อพื้นที่และถือเป็นแหล่งประวัติศาสตร์โบราณสถานที่สำคัญของชุมชน กล่าวได้ว่าปราสาทหมื่นชัย เป็นชื่อที่มาจากภาษาเขมรถิ่นไทยว่า ปราสาทเมียนเจย เป็นโบราณสถานในศิลปะขอมมีองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรม เรียกว่า เทวาลัย สร้างอุทิศถวายเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ อินดู ปรากฏก่อด้วยอิฐบนฐานศิลาแลง มีกำแพงแก้วก่อด้วยอิฐที่อยู่ในสภาพพังทลาย ปราสาทหมื่นชัยเป็นโบราณสถานที่นำมาศึกษาและเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่สำคัญแห่งหนึ่ง ความเชื่อที่มีการแหวนแบบท้องถิ่น มีมานานหลายยุคสมัย เป็นความเชื่อของชุมชนโดยรอบที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย มีวัตถุประสงค์เพื่อความเป็นสิริมงคลของชุมชน และเพื่อความอุดมสมบูรณ์ ด้านการเกษตรกรรม “การแหวน” ให้มีความสำคัญถึงการเช่นไหว้ บูชา และเคารพ และมีองค์ประกอบที่สำคัญ ได้แก่ ระเบียบ ขั้นตอนและรูปแบบในการประกอบพิธีกรรมการจัดกิจกรรม การมีส่วนร่วมของชุมชน ในพื้นที่เพื่อการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมปราสาทหมื่นชัย ประโยชน์และคุณค่าที่เกิดจากการท่องเที่ยวปราสาทหมื่นชัย คือ คุณค่าที่เกี่ยวข้องกับระบบจิตใจเป็นสำคัญที่ชุมชนในเขตพื้นที่โดยรอบยังให้ความเชื่อถือในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เป็นวิถีด้านวัฒนธรรมความเชื่อ และก่อให้เกิดพิธีกรรมที่มีต่อปราสาทหมื่นชัย คุณค่าด้านการพึ่งพาทางจิตใจ และคุณค่าที่เกี่ยวข้องกับระบบเครือข่าย คุณค่าด้านวัฒนธรรมประเพณีแบบท้องถิ่น คุณค่าด้านการศึกษาทางโบราณคดีในเส้นทางการเรียนรู้ทางมรดกทางวัฒนธรรม แนวทางการส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม ในพื้นที่ปราสาทหมื่นชัย มีแนวทางเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมท้องถิ่นในพื้นที่ปราสาทหมื่นชัย ดังนี้ 1) การเข้าถึงและเส้นทางเข้าออกสะดวก 2) ด้านเอกสารมีส่วนสำคัญสำหรับการศึกษา การเข้าถึงแหล่งท่องเที่ยวในพื้นที่และที่สำคัญต้องกล่าวถึงความเป็นมา ความสำคัญของปราสาทในรูปแบบสื่อออนไลน์ 3) สร้างศิลปะการแสดง ควรมีการร่วมกลุ่มเพื่อสร้างความรู้ระหว่าง นักวิชาการ ส่วนงานด้านวัฒนธรรม ประชาชน ชาวบ้าน และนักวิจัยที่มีส่วนเกี่ยวข้องและรับรู้พื้นที่ปราสาทหมื่นชัย เพื่อหาแนวทางการพัฒนาศิลปะการแสดงที่มีฐานคติมาจากความเชื่อศาสนาพราหมณ์ อินดู ประวัติศาสตร์และฐานคติของชุมชน 4) โรงเรียนในพื้นที่ควรมีส่วนร่วมในการร่วมแสดงและนำศิลปะการรำยาไปฝึกเพื่อพัฒนาต่อยอดกระตุ้นให้โรงเรียนตามชุมชนได้ช่วยกันส่งเสริม

ด้านการสร้างสรรค์ของนักเรียน 5) ต้องมีการเล่าถึงประวัติศาสตร์ ความเป็นมา ความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์ในช่วงที่มีกิจกรรมการแสดงและงานประเพณีเพื่อสร้างจุดน่าสนใจในงานและบรรยายถึงความสำคัญของการรักษามรดกภูมิปัญญาของบรรพบุรุษเอาไว้เพื่อเป็นอนุสรณ์ และ 6) ควรเพิ่มช่องทางการสื่อสารเพื่อองค์กรโดยใช้สื่อสังคมให้ประสิทธิภาพ

เอกสารอ้างอิง

- ไกรฤกษ์ ปิ่นแก้ว. (2556). แหล่งท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม [ออนไลน์]. ค้นเมื่อ 22 ธันวาคม 2562, จาก : <http://tourism-dan1.blogspot.com>.
- ดับเบิลยูพี. (2563). อัปเดต ‘พฤติกรรมคนไทย’ เปลี่ยนไปจากผลกระทบ COVID - 19 กับแนวทางปรับตัว ‘7 กลุ่มธุรกิจใหญ่’ ของไทย [ออนไลน์]. ค้นเมื่อ 10 กรกฎาคม 2564, จาก : <https://www.marketingoops.com/reports/behaviors/thai-consumer-behaviour-changed-in-covid-19-situation-and-business-guideline-for-7-industry-in-thailand/>
- นาฏวดี เจือจันทร์, สุนันทา เลาวินัยศิริ, วีระพล ทองมา. (2555). ผลกระทบจากการท่องเที่ยวเชิงผจญภัยต่อสิ่งแวดล้อม วัฒนธรรม สังคม และเศรษฐกิจ: กรณีศึกษา ตำบลแม่แรม อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่. *วารสารวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย*, 7(22), 97 - 108.
- ประภาภรณ์ รัตโน และหยกขาว สมหวัง. (2560). อุตสาหกรรมการสร้างวัฒนธรรมและการสื่อสารในยุคดิจิทัล กรณีศึกษาอุตสาหกรรมการสร้างวัฒนธรรมไทยในจีน. *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*, 5(1), 121 - 136.
- พระปลัดสุดฤทธิ์ ธนสารโ และยโสธรา ศิริภาพระภากร. (2563). ศาสนากับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมเพื่อการส่งเสริมเส้นทางแสวงบุญสู่วัดไพรพัฒนา จังหวัดศรีสะเกษ. *วารสารวิจัยวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์*, 4(1), 79 - 92.
- ยโสธรา ศิริภาพระภากร. (2560). “ระเบียบเครื่องเซ่น” องค์ประกอบขั้นตอนของพิธีกรรม กลุ่มชาติพันธุ์ไทยเขมร ตามความเชื่อในพิธีกรรมโง้งละมัวต. *วารสารศิลปศาสตร์ มทร.ธัญบุรี*, 1(1), 131 - 142.
- ยโสธรา ศิริภาพระภากร. (2563). การศึกษาจุลยุทธศาสตร์เส้นทางการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมกับการพัฒนา ระหว่างราชอาณาจักรไทยและกัมพูชา. *วารสารวิจัยวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์*, 4(1), 53 - 66.
- ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสุริยา คลังฤทธิ์. (2562). รายงานผลการศึกษากิจกรรมพิธีบูชาประจำปีปราสาทหมื่นชัย จังหวัดสุรินทร์. สุรินทร์. 42 หน้า.
- ยโสธรา ศิริภาพระภากร และสำเร็จ อินทยุ. (2561). อัตลักษณ์ของปราสาทขอมกับการพัฒนาชุมชนในจังหวัดสุรินทร์. ใน *การประชุมวิชาการระดับชาติราชชมงคลสุรินทร์วิชาการ ครั้งที่ 9*, 29 - 31 สิงหาคม 2561. 452 - 461. สุรินทร์ : มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วิทยาเขตสุรินทร์.
- ศิริพร สมธำรัตน์. (2535). *ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองสุรินทร์*. สุรินทร์ : มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์. 496 หน้า.
- สุริยา คลังฤทธิ์, ยโสธรา ศิริภาพระภากร, ฉัตรภรณ์ จันทรแจ่มธารี. (2562). การจัดการส่งเสริมการท่องเที่ยวกลุ่มชาวกูย. *วารสารวิจัยวิทยาการจัดการ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์*, 3(1), 52 - 58.

สุริยา คลังฤทธิ์, ยโสธรา ศิริภาพระภากร, ภัสสร มิ่งไธสง. (2561). แชนพนม : ภูมิปัญญาเขมรโบราณมิติความสัมพันธ์ระหว่างคน สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และสิ่งแวดล้อม กรณีชุมชนรอบเขาพนมรุ้ง. *วารสารวิจัยสังคม*, 41(2), 177 - 194.

อมรา พงศาพิชญ์. (2541). *วัฒนธรรมศาสนาและชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา*. (พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 231 หน้า.

Flew, T. and Kirkwood, K. (2021). The Impact of COVID - 19 on Cultural Tourism : Art, Culture and Communication in Four Regional Sites of Queensland, Australia. *Media International Australia*, 178(1), 16 – 20.

บุคลากรกรม

ศิลปินแห่งชาติ. (ผู้ให้สัมภาษณ์). ยโสธรา ศิริภาพระภากร (ผู้สัมภาษณ์). ที่ ปราสาทหมื่นชัย ตำบลกระเทียม อำเภอสหัส จังหวัดสุรินทร์. เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2562. เมื่อวันที่ 10 เมษายน 2562.